

ÜOT: 39(4/9)

ŞƏHLA NURUZADƏ

NOVRUZ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİ (CƏBRAYIL RAYONUNUN VƏ NAXÇIVANIN MATERIALLARI ƏSASINDA)

Novruz bayramı azərbaycanlıların tarixi yaddaşını, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini, dini inanclarını, mifologiyasını əks etdirən özünəməxsus dəyərlər toplusudur. Novruz bayramı mərasimləri özündə qışın sona çatması, təbiətin yenilənməsi, təsərrüfat həyatı üçün əlverişli şəraitin yaranmasının başlanması haqqında təsvirləri, bu mərasimlərlə əlaqədar inancları əks etdirir. Məqalədə Cəbrayıl rayonunun Horovlu kəndinin Novruz bayramı mərasimləri ilə bağlı adət-ənənələri (sarımcak (yelləncək), yumurta boyama, məşəl yandırma və s.) və inancları lokal və ümumtürk kontekstində araşdırılır. Horovluların Novruzla əlaqədar ən vacib inanclarından biri də Xıdır Nəbi ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, bütün türk xalqlarında olduğu kimi, cəbrayılılarda da Xıdır Nəbi ilə əlaqədar bir sıra inanclar var idi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xeyrixah ruhlarla əlaqədar inam və etiqlərdə Xıdır Nədi, Xıdır İlyas (Xızır) obrazları xüsusi yer tutur. Adət-ənənələrin, inancların özünəməxsusluğu, lokallığı həmin bölgələrin sakinləri tərəfindən qorunur və nəsil-dən-nəsilə ötürülür. Azərbaycanın Ermənistanın işğalı altında olan bölgələrinin adət-ənənələrinin, o cümlədən Novruz adət-ənənələrinin, mərasimlərinin lokal xüsusiyyətlərinin tədqiqi məqalənin yazılmasında əsas məqsəd daşıyır.

Açar sözlər: *Novruz, çərşənbə, Xıdır Nəbi, Horovlu kəndi, milli-mənəvi dəyərlər.*

Xalqın milli-mənəvi dəyərlər sistemi onun tarixi inkişaf mərhələlərinin göstəricisidir. Novruz bayramı azərbaycanlıların tarixi yaddaşını, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini, dini inanclarını, mifologiyasını əks etdirən özünəməxsus dəyərlər toplusudur. Novruz bayramı qışın sona çatması, təbiətin yenilənməsi, təsərrüfat həyatı üçün əlverişli şəraitin yaranmasının başlanmasıdır. Qədim dövrlərdən havaların istiləşməyə başlaması, bununla da torpağın oyanması, isti küləyin əsməsi, buzların, qarın əriməsi və bulaqlara, çaylara axan suların çoxalması ilə suyun təzələnməsi, günəş şüalarının çoxalması kimi hadisələr maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan insanlarda sevinc, bayram əhval-ruhiyyəsi oyadırdı. Səfəvi tarixçisi, şair və xəttatı İsgəndər bəy Münşi Türkmən “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi” (Tarixə-ələmarayə Abbasi) adlı əsərində yazır: “Qış sona yetdikdə aləmi işıqlandıran Novruz xoşbəxtlik (fərroxi) və mübarəkbadlığa başladı. Dünyanı işıqlandıran Novruzu gəlib yetişdi, cahanın işrətəbad yerləri bahar (rəbi) mövsümünün qədəmlərindən təzə tərəvət tapdı... Qışın və şaxtanın şiddəti azaldığı üçün bahar şahı cahan gülüzarını öz qədəmləri ilə bəzədi, bahar nəsimi aləmin tərəvətini artırdı.

Şadlığa üz tutdu bahar yelləri,

Qızdı hava, etdi sevincək yerı.

Şeh o təhər qondu yerin üstünə,

Bağə-behist oldu çəmənlər yenə” [7, s. 506; 735; 750].

Orta əsr müəllifi Əl Məsudi Novruzun yay fəslinin, Mehrikanın isə qış fəslinin başlanğıcı olduğunu yazırdı [4, s. 8]. Avesta təqviminin əsasını fəsil bölgüləri təşkil etmişdir. Avesta təqvimində il iki fəslə bölünür. Bunlardan biri yeddi ay davam edən “böyük yay”, digəri isə beş aydan ibarət qış fəslı idi. Xızır adlanan hissə altı aylıq yay mövsümünün başlanğıcı sayılırdı. Xızır 28 aprelə, Qasım günü isə 26 oktyabrda başlanırdı. Bir sıra orta əsr müəllifləri – Ə.Biruni, Qəzvini, Ə.Səmərqəndi Mehrikanı payızın başlanğıcı gün (mehr ayının 16-da) kimi qeyd etmişlər [12, s. 91]. Etnoqraf Məmməd Dadaşzadə “Azərbaycan xalqının

orta əsrlər mənəvi mədəniyyəti” adlı tədqiqat işində Mehrikan bayramının “bəzi yerlərdə regiondan asılı olaraq bir ay, yaxud bir həftə ərzində keçirildiyini” yazırdı.

Novruzda olduğu kimi, Mehrikan bayramında da hər evdə zəngin bayram süfrəsi açılır, qohum-qardaş, qonşular bir-birinin evinə gedib noğul-nabat, meyvə-şirniyyatla bir-birlərinin bayramlarını təbrik edirmişlər. Əgər Novruzda əhali ayazlı-şaxtılı qışdan qurtulduqlarını bayram edirdilərsə, Mehrikanda zəhmətlərinin bəhrəsini, məhsul bolluğunu təntənə ilə qeyd edirdilər [5, s. 91]. Fəsilərin bu cür bölgüsü bir sıra xalqlarda da mövcud olmuşdu. Məsələn, türklərdə ilin birinci hissəsi Xızır, ikinci hissəsi isə Qasım adlanırdı. Əkinçi və maldarlar üçün yazın gəlişi həmişə həyat, şadlıq və sevinc mənbəyi olmuşdur. Bir sıra xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanda da qədimdən yazın gəlişi ilin başlanğıcı bayram kimi qeyd edilmişdir. Azərbaycanlıların Novruz bayramı mərasimlərində türk xalqlarına xas inanclar, adət-ənənələr, dünyagörüşü özünü göstərir. İsgəndər bəy Münşi yazır: “Türklər (ətrak) və əcəm əhli üçün ilin başlanğıcı Novruzun başlanmasıdır. Novruzun başlanması isə aləmi bəzəyən baharın əvvəlidir. Yeni novruzun gəlməsindən ötrü gərəkdir ki, dörd fəsl bitmiş olsun və yeni il başlansın” [7, s. 659]. Göründüyü kimi, Novruz bayramının qeyd olunması ilin fəsiləri, gecə ilə gündüzün bərabərləşməsi, yazın gəlməsi ilə sıx əlaqəlidir.

Cəbrayıl da isə əsasən beş çərşənbənin olması haqqında məlumat var. İlk çərşənbə – yalançı çərşənbə fevralın son həftəsinə təsadüf edir, daha sonra su, od, torpaq və yel çərşənbələri. İnamə görə, su çərşənbəsində su təzələnilir. İlxır çərşənbədə, əsasən də su çərşənbəsində səhəngin suyunu yerə töküüb səhər tezdən bulaqdan təzə su götürərdilər [19; 20; 21]. Bu inamda su ayini özünü göstərir. İnformatorların verdiyi məlumata görə çərşənbələrin hamısında odun üstündən (tonqaldan) tullanırdılar. Hər bir ailə öz həyatında tonqal qalayardı və kənddə ümumi tonqal yandırdılar [19; 20; 21]. Hər bir ailənin öz tonqalının qalanması adətə Azərbaycanın bütün bölgələrində var idi. Hacı Qədir Qədirzadə “Milli-mənəvi dəyərlərimiz” adlı kitabında Naxçıvanda axşam, gün batanda həyətlərdə tonqal yandırıldığı və ailə üzvlərinin tonqal üzərindən atıldığı haqqında məlumat verir [9, s. 47]. Çərşənbə axşamında “azarım-bezarım burda qalsın” sözlərini deyib od üstündən yeddi dəfə tullanar, bununla da adamlar köhnə ilin azar-bezarını, dörd bələlərini özlərindən qovub təzə ilə “təmiz” qədəm qoyacaqlarına, azar-bezardan qorunacaqlarına inanırlar. Bu mərasimdə od ayini, odun təmizləyici roluna inam özünü göstərir. İsgəndər bəy Münşi yazır: “Qış fəslı sona çatdı və bahar küləyi paklıq və yaşıllıq çağırısına (səla) başladı, bağ və bostanların işrət yerləri (əşrətsəra) güllərlə bəzəndi... Dey ayının şaxtası azalmağa başladığından ruzigarın məcazi təbii yüksəlişə başladı, yəni aləmi bəzəyən bahar havanı dəyişdi, adamların burunlarına bahar güllərinin ətri və ruzigar gülzarının müşk ənbər qoxulu nəsimi doldu, cahan bostanları paklandı və tərəvətləndi:

Cahan içrə elə oldu havanın təsiri ki,

Qoca dünya bu cahan şahı kimi oldu cavan...

Tazəhdı hər yanı bir də bahar yelləri,

Ruzigarın seyyəli eylədi rahət canı.

Yağdı yağış, tərtemiz oldu çəmən büsbütün,

Bayraqı xoş novruzun sayələdi dünyanı

Bimar o nərgiz gülü öldü baxıb güllərə,

Oldu o azad süsən zülfi-yazın heyranı [7, 750; 761; 779].

Xalqın ənənəvi bayram və mərasimlərinin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir etmişdir. Azərbaycanlıların bayram və mərasimlərinə ibtidai dini inancların və islam amilinin

təsirini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, azərbaycanlılar Qara çərşənbə (Axır çərşənbədən əvvəlki) günündə qəbir üstünə gedərlər və qəbirin üstünə halva, müxtəlif növ şirniyyat və səməni aparılır. Müasir dövrdə isə insanlar həmin nemətləri qəbirin üstünə qoymaz, qəbiristanlıqda işləyən insanlara paylayarlar. Eyni zamanda ölümlərin ruhuna Quran oxunur. Bir tərəfdən bu adətə islamaqədərki mərasimlər yerinə yetirilir, digər tərəfdən də Quran oxunur. Bunun da öz qanunauyğunluqları mövcuddur.

Azərbaycanlıların ənənəvi bayram və mərasimləri regional xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. Cəbrayıl rayonunun Horovlu kəndinin Novruz bayramı mərasimləri ilə bağlı adət-ənənələrinin bir çoxu aradan çıxmışdır. Bunun əsas səbəbi Cəbrayıl rayonunun Ermənistan tərəfindən işğal olunması ilə əlaqədardır. Bayram günlərində yelləncəklər asılması, heyvan kəlləsindən (əsasən, qoyun kəlləsindən) məşəl hazırlanması adəti də aradan götürülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, informatorların verdiyi məlumata görə bu adət 1970-ci illərdə kənddə yerinə yetirilirdi [19; 20]. Bununla da, Novruz bayramı horovlular üçün öz lokal xüsusiyyətlərini tədricən itirir. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Horovluda da bayramda kənd camaatı mütləq təzə paltar geyinirdi. Qadın və qızlar bayram günlərində qırmızı, yaşıl, göy rəngdə paltarlar geyinirdilər. Cəbrayıl da bayram axşamı martın 21, bayram isə 22-də keçirilirdi. Ən çox təmtəraqa keçirilən bayram günləri İlxır çərşənbə və Novruz bayramı axşamı və bayram günü idi. Bayram şənlikləri on gün davam edirdi. Horovlu kəndində Novruza hazırlıq zamanı ilk növbədə evlərdə, həyətlərdə təmizlik işləri aparılır, evlərin divarları əhəngləndirirdi [20; 21].

Novruz bayramının əsas rəmzi səmənidir. Səməni becərilməsi xalqın dünyagörüşünü, baharın gəlişi ilə təbiətin oyanmasını əks etdirən ayındır. Baharın gəlişi ilə təbiət oyanır, yeni ilin məhsuldar olması üçün keçirilən bir ayındır. Səməni göyərtmək yazın elçisi, Novruzun ən müqəddəs mərasimi sayılır. Taxıl, bərəkət həyatın, dolanacağıın rəhnidir, insanların yaşaması üçün vacib olan maddi mədəniyyətin ən mühüm şərtidir. Qədim dövrlərdən bu əziz günlərdə sinilərdə, məcmələrdə buğda, arpa, noxud, mərci və digər taxıl məhsullarından səməni göyərdər, ona alqış-söz deyər, baxıb sevinər, fərəhlənirdilər:

Səməni, saxla məni,

hər yazda,

Sən yada sal məni.

Tədqiqatçıların fikrincə yazlıq əkin qabağı səməni cücərtmək ənənəsi xalqın çörəyə ehtiramı, səcdəsi kimi rəmzi mahiyyət daşımışdır [2, 33].

Ömər Xəyyamın "Novruznamə" əsərində bayram süfrəsində arpa göyərtisinin olması zərurətindən söhbət açılır. İlin yaxşı, məhsuldar olub-olmamasını göyərdilmiş arpanın boy atması ilə müəyyənləşdirirdilər. Arpa şax və yaxşı göyərməmiş olursa, demək, həmin il məhsul bol olacaq. Əksinə o, ölgün və boy atmazsa, qıtlıq, rahatlıq gözlənilmirdi. Rəsul (a.s.) belə buyurmuşdur: "Bəli, ən yaxşı un arpa unudur. Hər kəsi doyuran və məmnuniyyət verən mənim və digər peyğəmbərlərin "çörəyidir" (arpa unundan hazırlanmış çörək – Ş.N.) Yaşlı falçılar arpayla münəccimlik edərlər və fala baxarlar. Yaxşılıq və pislikdən xəbər verirlər [15, s. 163].

Bir çox xalqların mövsümi bayramlarının xüsusiyyətləri demək olar ki, oxşardır. Müxtəlif xalqlarda bir sıra bayramlar ümumi mənə ifadə edir və onlarda bayram kompazisiyasının elementləri, rəmzlər sistemi, atributları, hətta ayınların mətnləri demək olar ki, üst-üstə düşür, bayram rəmzi kimi yumurta, od, su, ağac, buğda, şərbətlər, müxtəlif şirniyyat növləri və s. istifadə olunur. Məsələn, bir sıra xalqların mifoloji-poetik ənənələrində yumurta obrazı məlumdur. Yumurtanın kosmoqonik funksiyası onun məhsuldarlıq ayınlarında mühüm rol

ilə əlaqədardır. Məsələn, şərq slavyanların Pasxa ayınlarında yumurta onun əsas rəmzi kimi çıxış edir [17, 136]. Novruz bayramında da rənglənmiş yumurtalar bayramın əsas rəmzlərindən birini təşkil edir. İnamə görə yumurta "başlangıç", "həyatın davamı" mənasını daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə yumurtanın rəmzi mənası insanlar üçün öz əhəmiyyətini itirmiş, hətta insanların böyük əksəriyyətinin demək olar ki, onun hansı mənə daşması haqqında məlumatı yoxdur. Bayramda yumurta boyanması və yumurta döyüşdürülməsi sadəcə bayram adət-ənənəsi kimi insanlar tərəfindən sevilir və qorunub saxlanır. Hər bir evdə ailə üzvlərinin sayına görə yumurta boyanır və bu, əsasən uşaqların sevincinə səbəb olur. Yumurta boyanması ayın mərasimi mənasını verirdi. Yumurta əsasən soğan qabığının suyu ilə boyanardı. Bu adətin ilkin mənası türk xalqlarda yumurta və soğanla əlaqədar inancları əks etdirir. Məsələn, türk mədəniyyəti xalqlarında Hal anasından qorunmaq üçün xəstənin yastığının altına sarımsaq, soğan qoyulurdu. Soğanın da qara iyələrə (qüvvələrə) qarşı qoruyucu olduğuna dair bir çox məlumatlar var [12, s. 115-116; 13, s. 373]. Novruzda məhz yumurtanın soğan qabığının suyu ilə rənglənməsi adəti də ayın xarakterini daşıyır. Türk mədəniyyəti coğrafiyasında Xıdırelləz, Novruz kimi mövsümi mərasimlərdə yumurtalar soğan qabığı ilə qırmızı rəngə boyadılır [12, s. 116].

Novruz bayramı adətlərindən biri də "çillə çıxartmaq" adətidir. "Çillə" sözü dərd-bələ, ağrı-acı, çətinlik, müşkül anlamındadır. "Çillə kəsmək" dərd-bələni tökmək, ağrı-acını, xəstəliyi, müşkülü kəsmək, yox etmək anlamını daşıyır [11, s. 5]. Azərbaycanın bütün bölgələrində "çillə çıxartmaq", "çilləsini kəsmək" mərasimi yerinə yetirilirdi. Horovlu kəndində də İlxır çərşənbədə və ya bayram günü güllə atıb "güllənin çilləsini çıxartmaq" adəti var idi. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Cəbrayıl da böyürtkən kollarının təzə bitən və hər iki tərəfi torpaqda olan budaqlarının altından üç dəfə keçib çillə çıxardırdılar. Əsasən yeriməyən uşaqların "çilləsi çıxarması" üçün bu ayın keçirilirdi. İnamə görə bu ayından sonra uşaq yeriməyə başlayacaqdı [19; 20; 21].

İlxır çərşənbədə gecə səhərə kimi bağlarda bayramlaşardılar. Qoyun kəlləsinə parça dolayıb neftə salıb məşəl kimi yandırardılar (Qeyd etmək lazımdır ki, informatorlar qoyun kəlləsindən məşəl düzəldilməsinin mənasını bilmədiklərini dedilər). Cavanlar bağlardakı şənliyə ciblərində və ya torbalarda qoz, qovurğa, üzüm qurusu aparıb bir-birini bayram münasibəti ilə təbrik edirdilər. Bayram günlərində havanın əlverişli olub-olmamasından asılı olmayaraq Horovlu kəndinin cavanları Orta kəhrizin yanındakı qadim çınardan və bağlarda qoz ağaclarından asılmış sarıncaklarda (yelləncəklərdə) yellənirdilər. Gənc oğlanlar əllərindəki çubuklarla qızların ayağına vururaraq onlardan nişanlısının və ya sevdiyi oğlanın adını deməsini tələb edirdilər. Belə bir vəziyyətdə sevgisinin qarşılıqlı olduğuna əmin olan qız onu çəkərdi [19; 20; 21]. Qarabağda "kuf" adı ilə, Ağdaş rayonunun Kürqırağı kəndlərində surmançaq, Cəbrayıl da və Füzulidə uçuncaq, Qubadlıda və Zəngilanda kuf, kufgelli və s. adlarla tanınan bu oyun vaxtilə Azərbaycanda çox geniş yayılmışdı [11, s. 199]. Bu adət Anadoluda da var idi. Bayramın əsas elementlərindən biri bağlarda, meşələrdə gəzintiyə çıxmaq idi. Bayram gəzintiləri zamanı musiqi çalınır, müxtəlif oyunlar oynanırdı. Qızlar yelləncəklərdə yellənirdilər. həmin gün yelləncək məcburi əyləncə hesab olunurdu. Məlum olduğu kimi, yelləncək əkinçi Avropa xalqları üçün xarakterik olan məhsuldarlıq ayının elementlərindən biridir [18, s. 74, 78-79]. Kuf oyunu Qarabağda Novruz bayramının ayrılmaz bir elementi olmuş, vaxtilə hər ilin axır çərşənbəsində icra olunmuşdur. Burada oxunan mahnıların sözləri nişanlılıq, evlilik, sevgi ilə bağlı idi. Məsələn, Ağdaş rayonu Pirəzə kəndində qızlar yelləndən şəxs elə ki onların istədiyi oğlanın adını öyrəndi, həmin oğlanın adına yaraşdırb bayatı deyər

[8]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu adət “Kuf oyunu” adı ilə Azərbaycan qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrinə daxil edilmişdir [1].

Horovulların Novruzla əlaqədar ən vacib inanclarından biri də Xıdır Nəbi ilə əlaqədarlıdır. Ümumiyyətlə, bütün türk xalqlarında olduğu kimi, cəbrayılılarda da Xıdır Nəbi ilə əlaqədar bir sıra inanclar var idi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xeyrixah ruhlarla əlaqədar inam və etiqadlarda Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas (Xızır) obrazları xüsusi yer tutur. Xızı rayonun ərazisində “Beşbarmaq” adlanan dağ Xıdır kultu ilə bağlı “Xıdırzində” (“Ölməz Xıdır”) ziyartgahıdır. İnama görə Xıdır peyğəmbər ən çox çətinlik anında insanlara köməklik edir. Qədim Azərbaycan və Anadolu türklərinin inanclarına görə qışın çətin dövründə, hazırlanmış qida, yanacaq və yem ehtiyatının azaldığı vaxt Xızır peyğəmbərin çağırılması onun yardımına böyük ehtiyacla bağlıdır. İnama görə, Xıdır (Xızır) gələndə havalar istiləşəcək, bununla da “qara qışa” son veriləcək. Qışın ağırlığını dərk edən xalq çətinliyə düşənlərə yardıma çatan Xızır peyğəmbəri çağırmaq üçün onun şərəfinə mərasim keçirir. Xıdır Nəbi bayramını “kiçik çillə” (31 yanvar-19 fevral) dövründə qeyd olunur. Bu mərasim Azərbaycanda “Xıdır Nəbi”, Türkiyədə isə “Hıdırellez” adlandırılır. Bayram Xıdır peyğəmbərin şərəfinə keçirilir. Türk mövsüm mərasimlərindən biri olan Hıdırellez bayramı Anadolu bölgəsində hər il yazda, may ayının beşindən altısına keçən gecə keçirilir [18, s. 71, 72]. Xalq arasında Xızırın ölümsüzlük rəmzi olması haqqında da rəvayətlər var. Xıdır Nəbi ilə əlaqədar inanclarla boz at üzərində gələcək Xıdır Nəbinin əlində od olacağı güman edilərdi. Onun torpağı isidən, odla yanaşı günəş və su, adamlara sağlamlıq gətirəcəyi düşünülərdi [3, s. 35]. Görünür Horovlu kəndində Xıdır Nəbi üçün çöldə qapının ağzına un qoyulması ayını da həmin inanclarla əlaqədar idi. Həmin axşam unu axşamdan mis dəbriyə (siniyə) töküb üstünü sıgallayardılar ki hamar olsun. Sonra onu çölə qoyardılar. Belə bir inam var idi ki, Xıdır Nəbi gələcək və anın dimağını həmin una batıracaq. Sonra ilin, ruzinin bərəkətli olması üçün həmin undan (qovutdan) çörək bişirilirdi. Deyilənə görə onun yel qanadlı atı o qədər sürətlə gedir ki, əsən onun küləyidir. Həmçinin yel çərşənbəsində qovut bişirilməsi (Xızırın nalının izi düşdüyü və öz payını apardığı buğdadan) adəti də bu inancdan irəli gəlir [3, s. 60]. İnama görə Xıdır Nəbi baharın gəlməsinin müjdəçisidir və Xıdır Nəbi gələndən sonra torpaq isinir və əkilən toxum donmur. Deyilənə görə, Xıdır Nəbi qovut xəşilini çox sevir. Məsələn, Şuşa rayon sakinləri Xıdır Nəbi xəşilini qovutdan bişirirlər. İnama görə Xıdır Nəbi qovut xəşili bişirilən evə gələrsə həmin il o ailə üçün bərəkətli, uğurlu olacaqdı [6]. Horovlu kəndində İlixir çərşənbədə qovut bişirilərdi. Buğda qovrulardı, içinə kirkirədə üyüdülmüş qovurğa (üyüdülmüş qovurğaya da qovut deyilirdi) və şərbət tökərək xəmir yoğrulardı. Həmin yemək qovut adlanırdı. Sonra həmin qovutdan dürmək hazırlayıb yeyərdilər. İnformator İsmayilova Elmira qovutun hazırlanmasının səbəbini belə izah edir: “anam deyərdi ki, qovutu yeyin qüvvətli olun” [13, 14]. İnama görə qovut bolluq rəmzidir. Xıdır Nəbi ilə əlaqədar inanclar, onun şərəfinə qovut hazırlamaq adəti cüzi fərqlərlə Naxçıvanda da geniş yayılmışdır. Q.Qədirzadə yazır: “Qovurğa kirkirə. əl daşı (dəstər) adlanan alətlə çəkilir və qovut hazırlanırdı. Quru qovutu yemək çətin olduğundan ona doşab, şəkər tozu əlavə edib ovurlar... Çəkilməmiş qovutu bir qaba doldurub axşamdan yükün üstünə və ya taxçaya qoyurdular ki, Xızır peyğəmbər gecə ona əl basacaqdır. İnama görə belə qovut şəfəverici xüsusiyyətlərə malik olur” [9, s. 36].

Ümumiyyətlə, Cəbrayıl rayonunda Novruz bayramı günlərində təndirə südçörəyi, yağlı çörəklər yapardılar, əyirdək bişirərdilər. Əyirdək un, yağ və şəkərlə yoğrulur, romb şəklində kəsilib yağda qızardılırdı. İnama görə çərşənbə axşamı mütləq “ruzi verilən vaxt” (axşam saat

5-6 radələrində) – axşamçağı qovurğa qovrular və yumurta boyanardı. Bayram mərasimlərində əsasən sədri düyüsündən maşlı plov və ya sadə döşəmə plov (hinduşka, toyuq və ya balıq ətindən), qəvləli (ət və soğandan hazırlanan plov qarası) plov bişirilərdi. Plovun qazmağı yuxadan (lavaş) olurdu. Horovluda balıq olmadığından onu Qubadlıdan gətirib satardılar. İnformatorların verdiyi məlumata görə balıqla döşəmə plov bişirilərdi və “balığın üstünü yazıb” (balığın üstünü bıçaqla romb şəklində çərtilməsinə “üstünü yazmaq” deyilərdi) düyünün altına qoyardılar [19; 20].

Əsasən İlixir çərşənbə və Novruz bayramı günlərində kəndin mərkəzində təşkil olunan müxtəlif oyunlar, bayram şənlikləri adətən bir həftə davam edərdi. Gənclər “eşşəkbeli”, “qurşaqutma”, “giləddöymə” kimi xalq oyunları oynayırdılar, pəhlivanlar bellərinə kəndir bağlayıb avtomobil dartaraq öz məharətlərini nümayiş etdirərdilər. Klounlar müxtəlif gülməli tamaşalar nümayiş etdirər, kəndirbazlar isə kəndirin üstündə öz məharətlərini göstərirdilər. Saz və zurna çalınardı, aşıqlar çalıb oxuyardılar. Cavan oğlanlar qadın paltan geyinər, başlarını turna (yaylığın üstündən alın hissəsinə bağlanan yaylıq) və şal bağlayar, uzun tuman (ətək) geyinər, cavan qızlar isə oğlan paltarı geyinib, biş yapışdırar, qapı-qapı gəzib şənlik edərdilər [19; 20]. Ömər Xəyyam “Novruznamə” əsərində də bayram günlərində səhnəciklərin, şənliklərin təşkil olunmasının ayin xarakteri daşdığı haqqında məlumat verir: “Novruz günündə bayram edən və özünü xoşbəxt hiss edən hər kəsin digər Novruza qədər ömrü nəşə və xoşbəxtlik içində keçər” [14, s. 151].

Novruzun ayinlərindən biri də falabaxmadır. Orta əsr mənbəsində Novruz bayramı “fallı novruz” adlanırdı [7, s. 779]. Horovluda İlixir çərşənbədə cavan qızlar, oğlanlar dörd yol ayrıncında açar topasını ayaqlarının altına qoyub dayanardılar. Yoldan keçən ilk adamın dediyi sözün əsasında niyyətlərinin yerinə yetib-yetməyəcəyini yozardılar. Novruzda keçirilən digər fal yumurta və qara kömür vasitəsilə icra edilərdi. İlixir çərşənbədə gecə qapının çöl girəcəyinə yumurta və kömür qoyardılar. Səhər əgər yumurtanın üstünə qara kömür izləri aşkar olunarsa niyyətin yerinə yetməyəcəyi hesab edilərdi [19; 20]. Azərbaycanın digər bölgələrində də Axır çərşənbə günü pəncərə önünə qoyulan yumurtanın Xızır tərəfindən çizilərək işarələnməsinə inanılır. Bu cizgilərdən qara xətt qıtlığa, qırmızı xətt isə bərəkətə işarədir [13, s. 372].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Horovluda da “qapıpusma” adəti bayramda keçirilən fal ayinlərindən biri idi.

İsgəndər Münşinin yuxarıda adı çəkilən əsərində də Novruzda ruhlara inamla əlaqədar inancların olması, falabaxma haqqında məlumat verilir: “İl başa çatdıqdan və doqquz yüz doxsan beşinci (miladi 1585) hicri ilinə bərabər olan it ilinin novruzunu yaxınlaşdığından, bir həftə o şərəfəli yerdə gözləyib, novruz günlərini işrət və şadlıqla keçirdi. İlahi dərgahı bəndə dualarının müstəcəb yeri olan həmin müqəddəs astanada üsyan və tüğyan edənlərin cəzalandırılmasını niyyət (məsələt) etdi, ilin başlanğıcında o müqəddəs adamların ruhlarından kömək istədi” [7, s. 561-562]. Göründüyü kimi, Novruz adət-ənənələrində müxtəlif dini inanclar, ruhlara inam, duaların qəbul edilməsi haqqında inanclar əks olunur. Aparılmış etnoqrafik tədqiqatlar bu inancların müasir dövrdə də adət-ənənələrdə qorunub saxlandığını göstərir. Məsələn, Horovlu kəndində gənc qızlar geyinib-bəzənər və Orta kəhrizin üstündəki Çinara (çinar ağacı pir hesab olunardı və onun yanında daim lampa yandırılırdı), Sarı ocağa (deyilənə görə Sarı adında seyib olub) ziyarətə gedər və ocaqdan (pirdən) arzuların yerinə yetməsinə diləyərdilər [19; 20; 21].

Novruz bayramı günlərində ölümlə, yasla bağlı mərasimlər də ruhlara inamla əlaqədar. Azərbaycanda dəfn və yasla bağlı mərasimlər “yasdançıxma” mərhələsi ilə bitirdi. “Qara bayram” mərhəmətin qırxı çıxdıqdan sonra qarşından gələn ilk Novruz, Qurban və Ramazan bayramları ilə əlaqədar keçilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bəzi bölgələrində, məsələn, Cəbrayıl rayonunda “Qara bayram” mərhəmətin “qırxı” çıxdıqdan sonra onun “ili” nədək (mərhəmətin vəfatının bir ili qeyd edilir) ilk Novruz bayramında, daha dəqiq desək, İlxır çərşənbədən əvvəlki çərşənbədə qeyd olunurdu. Bütün kənd əhalisi həmin gün halva çalar və qəbir üstünə gedərdilər. Halva çalınması mərhəmətin ruhunun şad olması ilə sıx bağlıdır. Məsələn, xalq arasında belə bir deyim var: “evdən halvanın iyi çıxmalıdır ki, ölənlərin ruhu şad olsun”. Bayrama bir və ya bir neçə gün qalmış qohumlar və ya yaxın qonşu qadınlar yığılıb qənd, çay, şirniyyat kimi bayram sovgatları ilə mərhəmətin evinə gedirlər. Qənd və çay, şirniyyat yasdən çıxma rəmzi hesab edilirdi. Bu mərasim mərhəmətin xatirəsinin yad edilməsi ilə yanaşı, yas evinin yasdən çıxması və qarşından gələn bayramın urvatlı qeyd edilməsi məqsədi ilə keçilirdi.

Novruz mərasimlərindən biri də bayram gəzintisinə (seyrə) çıxmaq adətidir. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Horovlu kəndində də gənc qızlar bayram seyrinə çıxar, yeni çıxmış bənövşələri dəyərdilər. Bayram gəzintisinə çıxmaq adəti Türkiyənin bölgələrində bu günədək qalmaqdadır. Məsələn, Anadoluda gənc qızlar Novruzda təbiətin qoynuna gəzintiyə çıxar və bahar çiçəklərini və peyğəmbərçiçəyini (açıq göy rəngli çöl çiçəyi) toplayıb bayram süfrəsinə qoyardılar [18, s.74]. Novruz bayramının əsas elementlərindən biri də bayram stolunun açılmasıdır. Horovluda əsasən İlxır çərşənbədə və bayram axşamı bayram süfrəsi açılırdı. Anadoluda da Novruzda bayram süfrəsinə bol yemək çeşidlərinin qoyulması ilin bərəkətli keçəcəyi haqqında inam var [18, s. 74].

Horovlu kəndində çərşənbə axşamı və bayram axşamı günü geniş yayılmış adətlərdən biri də qız qaçırtma adəti idi.

“Bahar novruz ilə gəldi cahana,
Döndərdi ələmi bir gülüstana.
Bülbül nəvaları tutdu hər yeri,
Başlandı eyş-işrət tərənələri [7, s. 779].

Burada deyildiyi kimi, baharın gəlişi, havaların istiləşməsi, eləcə də, Novruzun kənd camaatı üçün müqəddəs hesab olunması onların məhz İlxır çərşənbədə və Novruz bayramı axşamında qız qaçırtma adətini əsaslandırma bilər. İnformator Elmira İsmayılova Xanəmir qızının verdiyi məlumata görə “bir-birini sevən gənclərin ailələri onların evlənməsinə razılıq vermədikdə Novruz bayramı əziz və müqəddəs hesab olduğundan məhz həmin günlərdə qız qaçırdardılar. Bununla da, yeni başlanğıcın, yeni ailənin uğurlu olacağına, ilk növbədə isə qızın ailəsinin cavanları bağışlayacağına inanardılar” [20; 21].

Novruz bayramı adət-ənənələri xalqın xeyirxahlıq, bir-birinin dərdinə şərik olmaq kimi müsbət xüsusiyyətləri əks etdirir. İnformatorların verdiyi məlumata görə bayram günlərində mütləq kasıblara, yetimlərə bayram payı aparılırdı, hərə bir qab aş (plov), şirniyyat götürüb bir-biri ilə bayramlaşmaya gedərdilər [20; 21].

Azad Nəbiyev “Həccələr, Hücçələr” nəğməsində Novruzun əsas adətlərindən biri olan “torba atma” adəti haqqında yazır:

Həccələr, hücçələr,
Uzanar gündüzlər,

Sallanar torbalar

Bacadan,

uşaqlar pay istər

ucadan...” [10, s. 9].

Nəğmədən də aydın olduğu kimi, Novruzda uşaqlar və gənc oğlanlar bayram payı almaq üçün evlərin bacalarından torba sallayardılar. Bu adət Anadoluda da geniş yayılmışdı. Qarsda “baca baca gözmə” adəti bu günədək var. Uşaqların qapı-qapı gəzib əsasən müxtəlif meyvələrdən pay yığmalarına “baca-baca gözmə adəti” deyilir [14]. Görünür sonralar evtəkmə sənətində gedən köklü dəyişikliklər bacaların ləğvinə gətirib çıxarmışdır. Məhz bu səbəbdən uşaqlar və gənclər qapılara torba əvəzinə papaq atar və bu adət “papaq atma” adəti kimi indiyədək geniş yayılmışdır. İnformatorların verdiyi məlumata görə Horovlu kəndində XX əsrin ortalarında evlərin bacaları oldı və gənc oğlanlar çərşənbədə bayram payı almaq üçün bacadan torba sallayardı [19].

Xalqın milli-mənəvi dəyərləri olan bayramlar, mərasimlər onun etnogenezini tədqiq etmək üçün qiymətli mənbələrdir. Bayram və mərasimlərin motivləri, onların əsas mövzusunun təşkil edən rəvayətlər, atributlar xalqın tarixi kökləri, inancları haqqında məlumat verir. Çərşənbələrdə, xüsusən də İlxır çərşənbədə icra olunan oyun və mərasimlər bütövlükdə insanı saflaşdırma funksiyasını daşıyır və bu funksiya yeni ovqatın, yeni ruhun – yaz ovqatının, yaz ruhunun gəlişi və qarşılınması üçün psixoloji-estetik zəmin hazırlayır. Novruz süfrəsinə bol nemətlərin düzülməsi də yeni ildə xeyir-bərəkət, bolluq-firavan həyat diləmək arzu-istəyinin rəmzi ifadəsidir. 2009-cu il sentyabrın 30-da Novruz bayramı YUNESCO-nun “Qeyri-maddi mədəni İrsin” representativ siyahısına daxil edildi [16]. Elə həmin vaxtdan 21 mart Beynəlxalq Novruz günü elan olundu. Novruz bayramı eyni zamanda Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestrinə daxil edilmişdir [1].

Azərbaycanın Ermənistanın işğalı altında olan bölgələrimizin adət-ənənələrinin, o cümlədən Novruz adət-ənənələrinin, mərasimlərinin lokal xüsusiyyətlərinin tədqiqi məqalənin yazılmasında əsas məqsəd daşıyır. Adət-ənənələrin, inancların özünəməxsusluğu, lokallığı həmin bölgələrin sakinləri tərəfindən qorunur və nəsilədən-nəsilə ötürülür. Dağlıq Qarabağ bölgəsinin əhalisinin məcburi olaraq erməni separatçıları tərəfindən öz yurdlarından didərgin düşmələri nəticəsində onların adət-ənənələrinin, xalq bayramlarının lokal xüsusiyyətlərinin tarixi yaddaşlarda qalması üçün həmin bölgənin hər bir kəndinin bayram və mərasimlərinin ayrıca tədqiq edilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin dövlət reyestri /<http://intangible.az/front/az/aboutExample/21981>
2. Babayev T. El ocaq başına yığışar. Bakı: Azərənəşr, 1998, 204 s.
3. Babayeva X. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində): monoqrafiya, Bakı, 2013, 174 s.
4. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalq bayramları, oyun və əyləncələri. Bakı: Elm, 1995, 88 s.
5. Göyyallı X. Novruz: genezisi, tarixi transformasiyaları və mərasimləri. Bakı: Qanun, 2015, 232 s.
6. Xızır-Nəbi bayramı/<http://intangible.az/front/az/aboutExample/16752>

7. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə aləmarayə Abbasi). Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 1144 s.
  8. Kuf oyunu / <http://intangible.az/front/az/aboutExample/21981>
  9. Qədirzadə H.Q. Milli-mənəvi dəyərlərimiz. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 128 s.
  10. Nəbiyev A. Nəğmələr, inanclar, alqışlar, Bakı: Elm, 1986, 215 s.
  11. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 208 s.
  12. Kalfat Y. Türk Halk İnançlarında Zile ve Çevresi Örnekleri ile Soğan. // Kültür Evreni. <http://www.kulturevreni.com/ke10eng.html>
  13. Kalafat Y. Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları, Dedem Korkut Aşağı Eller, Ankara: Berikan yayınları, 2008, 466 s.
  14. Kalafat Y. Türk Halk Kültüründe Ahır Çərşənbə Mitolojik Muhtevası. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/yasar_kalafat_ahir_cersembe_mitoloji.pdf
  15. Ömer Hayyam. Nevruz Name. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2168/22453.pdf>
  16. Lists of intangible cultural heritage and Register of best safeguarding practices / <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011>
  17. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х т., т. 2 / Под. ред. С.А.Токарева. Москва: «Советская Энциклопедия», 1991, 719 с.
  18. Тенишева А. Празднование Невруза и Хыдыреллеза в Турции (конец XIX-начала XX в.) // Советская этнография. Москва, 1991, № 6, с. 71-80.
- İnformatorlar**
19. Əliyeva Dilarə İsmayıl qızı, 1939-cu il təşəllüdü, Horovlu kəndi.
  20. İsmayılova Elmira Xanəmir qızı, 1946 təvəllüdü, Horovlu kəndi.
  21. İsmayılova Zəfira Xanəmir qızı, 1950 təvəllüdü, Horovlu kəndi.

Bakı Slavyan Universiteti
E-mail: sh_nuruzade@yahoo.com

Shahla Nuruzadeh

NOVRUZ TRADITIONS (BASED ON THE MATERIALS OF NAKHCHIVAN AND JABRAYIL REGION)

Novruz holiday is a collection of unique values reflecting the historical memory, outlook, traditions, religious beliefs and mythology of Azerbaijanis. The ceremonies of the Novruz holiday reflect the beliefs about the end of winter, the renewal of nature, the creation of favorable conditions for farming. The article examines the Novruz holiday traditions of Horovlu village, Jabrayil region (swing, egg painting, torch burning, etc.) and beliefs in local and Turkish context. One of the most important beliefs people of Horovlu have about Novruz is related to Khidir Nabi. In general, as in all Turkic nations, there're some beliefs about Khidir Nabi in Jabrayil region as well. In different regions of Azerbaijan, the images of Khidir Nadi, Khidir Ilyas (Khidr) take an important place in beliefs related to kind spirits. The local peculiarities and uniqueness of traditions and beliefs are protected by the inhabitants of these regions and passed on from one generation to another. The main purpose of the article is to study the traditions of the occupied regions of Azerbaijan, including the Novruz traditions and the local features of ceremonies.

Keywords: *Novruz, Wednesday, Khidir Nabi, Horovlu village, national-moral values.*

Шахла Нурузаде

ОБЫЧАИ И ТРАДИЦИИ ПРАЗДНИКА НОВРУЗ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ НАХЧЫВНА И ДЖЕБРАЙЛЬСКОГО РАЙОНА)

Праздник Новруз – это система ценностей, отражающих историческую память, мировоззрение, обычаи и традиции, религиозные верования и мифологию азербайджанцев. Ритуалы праздника Новруз отражают представления о конце зимы, обновления природы, появления благоприятной обстановки для хозяйственной жизни и верования связанные с этими ритуалами. В статье исследуются обычаи и традиции связанные с ритуалами и верованиями праздника Новруз (сарымчак (качели), окрашивание лиц, зажигание факела) в селении Хоровлу Джебраильского района в локальном и общетюркском контексте. Основное верование населения Хоровлу, относящееся к празднику Новруз, связывают с Хыдыр Неби. В общем, как и у всех тюркских народов, у джебраильцев есть ряд верований, связанных с Хыдыр Неби. В разных регионах Азербайджана в верованиях, связанных с добрыми духами, образы Хыдыр Неби, Хыдыр Ильяса (Хызыр) занимают особое место. Своеобразие и локальность обычаев, традиций, верований в этих регионах сохраняются и передаются из поколения в поколение со стороны жителей. Основная цель статьи исследовать локальные особенности обычаев и традиций, в том числе обычаев и традиций праздника Новруз в регионах Азербайджана находящихся под оккупацией Армении.

Ключевые слова: *Новруз, чершənbə, селение Хоровлу, духовные национальные ценности.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 01.07.2019
Son variant 10.09.2019